

Христијан ТАЛЕВСКИ

Дефанзивната воена политика на Јустинијан I на Балканот, во контекст на трансформацијата на доцноримските и рановизантиските населби

UDK 904:711.4(497)''05''

ЈНУ Институт за старословенска култура – Прилеп
hristijan.talevski@isk.edu.mk

Апстракт: *Периодот на владеењето на императорот Јустинијан е меѓу најдобро истражените периоди од историјата на Балканскиот Полуостров. Сепак, покрај високиот квантитет на археолошки остатоци, лоцирани на многубројни археолошки наоѓалишта, малку се знае за животните процеси и случувања поврзани со најбројното обично население. Во отсуство на резултати од археолошки истражувања, честопати е занемарен единствениот извор на релевантни информации - скромните остатоци од нивните живеалишта и инвентарот во нив, преку кој може подлабоко да се продере во потесните сфери од животот на оваа популација. Промените во животот, навиките и однесувањето на тоа население честопати се директно поврзани со глобалните општествено-политички, економски и воени услови во Империјата и се непосредна рефлексija на високите државни политики. Поголемиот дел од комплексните процеси на трансформација на населбите, започнати во минатото кулминираат, а дел имаат и свој епилог токму во времето на Јустинијан. Преку резултатите од археолошките истражувања на населбите од рановизантискиот период на Балканот, гледани низ призмата на информациите дадени во пишаните извори и достапните релевантни историски податоци за воените случувања во VI век, пред сè, од времето на императорот Јустинијан, ќе се обидеме да продере подлабоко во прашањето како дефанзивната воена политика се рефлектирала врз промените во животот на обичниот човек, на неговото живеалиште и околина. Дополнително, ќе анализираме на кој начин и во колкав степен стратегијата за систематско утврдување на голем број населби диктирана од државата, довела до крајната етапа од развитокот на урбаниот и генерално на населбинскиот живот во рановизантискиот период, до негова целосна дезинтеграција и распад, при крајот на VI-от и почетокот на VII-от век. Овие прелиминарни истражувања покажуваат дека влијанието и последиците од дефанзивната политика на Јустинијан воопшто не треба да се игнорираат, како и дека таа е еден од клучните фактори кои треба да се имаат во предвид кога се анализираат дегенеративните процеси во рановизантиските населби.*

Клучни зборови: *Јустинијан, преселби, населби, одбрана, трансформација.*

Вовед

Целта на овој труд е да презентира едно гледање на промените на рановизантиските населби во контекст на дефанзивните мерки за време на

владеењето на императорот Јустинијан I (527-565) на Балканот. Врз база на анализа на пишаните извори и достапните сознанија, ќе се направи обид за детерминирање на степенот на влијание на ваквата политика во промените и развитокот на населбинскиот живот во рановизантискиот период.¹ Во поглед на сознанијата за рановизантиските населби ќе бидат искористени непосредните проучувања на рановизантиските станбени објекти од Скупи, Стоби и Хераклеја Линкестис,² надополнети со публикувани информации и за други рановизантиски населби на Балканот.

Директен мотив за пишувањето на овој труд е интензивната градежна активност, во чиј фокус била дефанзиваната архитектура и преку 80-те обновени или изградени тврдини само по течението на реката Дунав, и преку 600-те обновени или изградени тврдини во префектурата Илирик и диоцезата Тракија.³ Според одредени автори, претходно споменатата интензивна градежна активност била завршена до 30-тите години на VI век. Но, сведоштвото дека жителите на Тесалија живееле во терор и во постојан страв од надоаѓање на варварите, како и заради непостоењето на прибежишта и тврдини каде тие би се сокриле во таква ситуација,⁴ зборува дека обновата и градењето во балканските провинции и на Дунав сигурно траеле, ако не, и започнале после хунскиот (кутригурски или бугарски) поход во 540 година.⁵ Најзначајниот и најдетален сочуван пишан

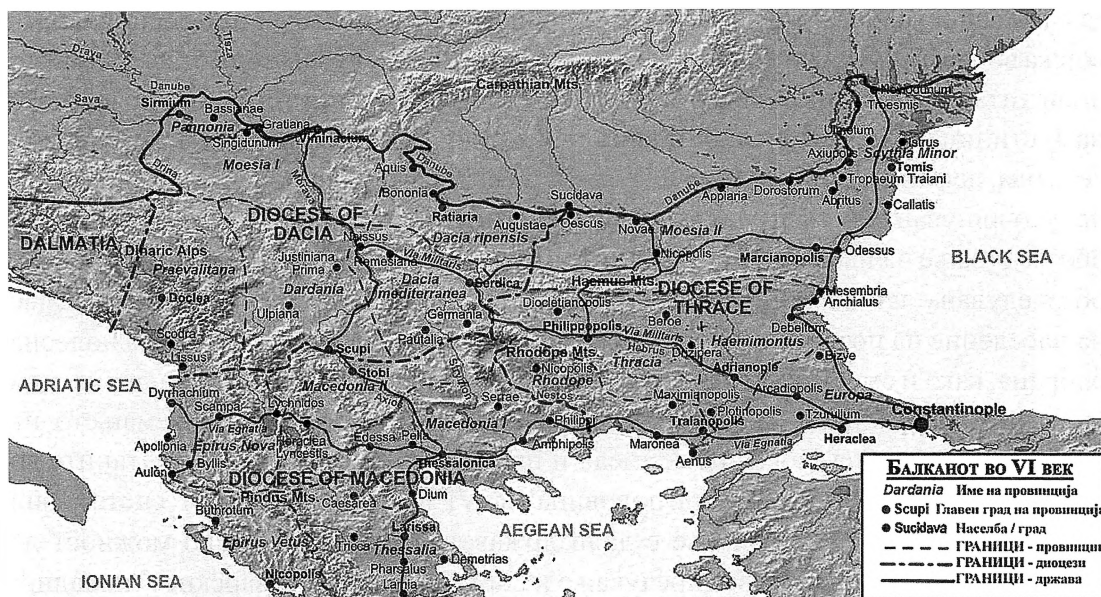
¹ Отсуството на археолошки потврди за одговарање на некои прашања, до одреден степен се ублажува со големиот број сочувани пишани сведоштва за дискутираниот период, но со постојан ризик за еднострано 'провизантиско' гледање и толкување на настаните во отсуство на пишани сведоштва од другата страна.

² Магистерски труд со наслов „Рановизантиска профана архитектура од Република Македонија“ одбранет на 10.07.2014 година на Филозофскиот факултет при Универзитет Св. Кирил и Методиј – Скопје, пред комисијата во состав: проф. д-р Елица Манева (ментор), проф. д-р Марјан Јованов, доц. д-р Антонио Јакимовски.

³ Бројот на тврдини на реката Дунав се однесува на обете страни на реката на потегот од Сингидунум до вливот во Црно Море. Облиците на утврдувања зависеле од самата позиција и потребата, од едноставни кули, утврдени пристаништа, мали утврдувања, па се до големи тврдини подигнати на стратешките места (S. Ciglenečki, "Justinijanovo utvrđivanje Ilirika," *Archaeologia Adriatica* III (2009), 211-212). Според други автори бројот на утврдувања на Балканот или делови од него се движел околу 400-450, со претпоставка за драстично поголем број. Кога е во прашање територијата на Р. Македонија, со топографски проспекции се констатирани новоизградени 220 утврдувања, а на околу 400 се пронајдени археолошки наоди кои потврдуваат живеење во VI век (И. Микулчиќ, *Антички градови во Македонија*, Макпроект „Историја на култутрата на Македонија“, кн. 8 (Скопје: МАНУ, 1999), 364-365; Раде Михаљчић, "Град у преломном добу," во *Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII век)* (Смедерево-Београд: Музеј у Смедереву, Одељење за историју Филозофског факултета у Београду, 1992), 113).

⁴ Лариса и Кесареја заради оштетувањето на сидовите биле практично без фортификација (Procopius, *The Buildings in Loeb Classical Library, No. 343* (translated by H. B. Dewing and G. Downey), Harvard 1940, book IV. iii. 6-11, стр. 243).

⁵ Procopius, *The Buildings* IV. iii. 1-6, стр. 241; Прокопије, во *Византиски извори за историју народа Југославије том I* (превод и коментари на српски јазик од Ф. Баришић), Београд 1955, стр. 70-71, зебелешки 180 и 181; С. Аркадьевич Иванов, "Оборона балканских провинций Византии и проникновение «варваров» на Балканы в первой половине VI в.," *Византийский Временник* том 45 (1984), 36.

Мапа 1 - Дел од Балканскиот Полуостров во VI век (административна поделба и населби)

историски извор, кој сведочи за настаните во времето на Јустинијан е Прокопиј од Кесареја.⁶ Кога се во прашање делата на Прокопиј, треба да се истакне дека информациите по одредени прашања се контрадикторни и недоследни, а фондот за различни региони драстично се разликува. Дополнително, обемот на Јустинијановата градежна активност со дефанзивен карактер е аргументирано оспоруван и критикуван заради фактот што во него се вклучени и градежните зафати изведени во време на неговите претходници, а делото *За градбите* се третира како пропаганден материјал.⁷ Истовремено се наметнува и прашањето

⁶ Делото *За војните* (De Bellis), во осум книги, е објавено заклучно со 553 или 554 година (првите седум книги до крајот на 550 или почетокот на 551 година, а осмата е дополнително објавена и обработува настани од периодот 551-553/554 година). Во поглед на хронологијата на настани објавени во *Тајната историја* (Ἀνέκδοτα или Historia Arcana), битно е да се истакне дека, најверојатно, е напишана во периодот 550-553, но сигурно пред смртта на Прокопиј, чиј датум е неизвесен, и со голема сигурност се случила во 562 година. Делото е објавено после смртта на Јустинијан, во 565 година. Третото големо дело *За градбите* (De aedificiis), поделено во шест книги е објавено околу 554 година, а се однесува на интензивната градежна активност на Јустинијан во периодот 530-552. (Грџки извори за българската историја Том II, София 1958, стр. 103-104; Византиски извори за историју народа Југославије том I, стр. 17-20).

⁷ С. Snively, "Golemo Gradište at Konjuh, Republic of Macedonia: Prolegomena to the study of a Late Antique fortification," во *Зборник радова из четвртог научног скупа Ниш и Византија*, Ниш и Византија IV (Ниш: Град Ниш, 2006), 229-230; И. Микулчиќ, *Антички градови во Македонија*, 365-366; С. Аркадьевич Иванов, "Оборона балканских провинций Византии," 36-37; С. Snively, "The fates of Balkan cities in Late Antiquity: recent views," во *Зборник радова из седмог научног скупа Ниш и Византија*, Ниш и Византија VII (Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Нишки културни центар, 2009), 43; Timothy E. Gregory, *A History of Byzantium* (Oxford: Blackwell Publishing, 2005), 110.

за ефикасноста на самиот систем во услови на ангажирање на професионалната војска во походите на Југ, Запад и Исток, и нејзино исклучување од обезбедувањето и заштитата на балканските провинции.⁸ Сепак, градежната активност во времето на Јустинијан I не може едноставно и во целост да се негира и отфрли. Поради сето ова, дефанзивното дејствување треба да се гледа критички, но и низ призмата на усовршување и надградување на бедемите и линеарните фортификации,⁹ обезбедување на населбите со складишта за жито, техничка вода и вода за пиење, обезбедување на копнените и поморските патишта,¹⁰ потврденото преселување на население на позиции кои овозможувале подигање на бедеми и со тоа полесна одбрана, како и сместување на воени посади во секое утврдено место и на местата каде биле складирани залихите на храна.¹¹ Неопходноста од преземањето на драстични мерки на Балканот се гледа и преку фактот што според настаните во V и поголемиот дел од првата половина на VI век, одбранбениот систем бил комплетно разорен, и прашање е дали државата воопшто била во можност да преземе ефективни акции за спречување и справување со `варварските` напади.¹²

⁸ Конкретно, на просторот на двете провинции Македонија се споменува комплетна милитаризација гледана преку градење (обнова) на бројни утврдувања. Прашање е колку преградите (клузури) и пунктови кои се состоеле од само една кула (монопирги) овозможувале ефикасна заштита (Прокопије, ВИИНЈ I, 66). Во прилог на тоа се споменува дека повеќето од нив во време на Јустинијан биле трансформирани во помали тетрапирги или други помали дефанзивни структури со постојана воена посада сместена во нив.

⁹ S. Ciglenečki, "Justinijanovo utvrđivanje Ilirika," 217-218.

¹⁰ Procopius, *The Buildings* IV. i. 20-23, стр. 225; IV. ii. 4-7, стр. 233; IV. ii. 14, стр. 235. Тука мора да се спомене и епиграфски, хронолошки прецизно датираното подигање на фонтаната североисточно од скената на Театарот во Хераклеја Линкестис во септември 561 година, т.е. во 35-тата година од владеењето на Јустинијан (Т. Јанакиевски, *Доцноантичка микростанбена целина над Театарот во Heraclea Lyncestis* (Битола: Институт за старословенска култура - Прилеп; Завод за заштита на спомениците на културата и природните реткости, Музеј и галерија - Битола, 2001), 18-19; Весна Калпаковска и Аница Ѓорѓиевска, *Животот во Heraclea Lyncestis преку епиграфските споменици* (Битола: Завод за заштита на спомениците на културата, природните реткости, Музеј и Галерија - Битола, 2003), 21, 86-87).

¹¹ Procopius, *The Buildings* IV. i. 37-42, стр. 229, 231; IV. ii. 14-15, стр. 235 (Во Тајната историја за истиот регион го кажува токму спротивното Procopius, *The Anecdota or Secret History*, in *Loeb Classical Library*, No. 290 (translated by H. B. Dewing), Harvard 1935, XXVI. 31-33, стр. 313, 315; Прокопиј Кесариски, *Тајната историја* (превод од Виолета Костеска-Петреска), Скопје 2007, XXVI, стр. 137); Procopius, *The Buildings* IV. v. 1, стр. 265; IV. vii. 37, стр. 279.

¹² За реалната состојба најмногу зборуваат неколку сведоштва во пишаните извори. Заради тешкотиите со кои се соочувало населението после силните `варварски` разрушувања, императорот Анастасиј во 505 година воведува даночни олеснувања за селаните во Тракија (Юстинианов кодекс (Codex Iustinianus), во *Грџки извори за българската историја Том II*, София 1958, X. 27. 2; X. 27. 3-4, стр. 33-34). Многумина ги оставале своите имоти, куќи и лозја, за со средствата добиени преку нивна продажба да се откупуваат заробеници и да се хранат сиромашните (Юстинианови новели (Iustiniani Novellae), во *Грџки извори за българската историја Том II*, София 1958, LXV, 538 година, стр. 66-67). На црквите во градовите Томи и Одесос им се дозволува да го продаваат недвижниот имот заради откуп на заробеници (Юстинианови новели CXX, 544 година, *ГИБИ II*, стр. 70).

Кога се зборува за дефанзивните активности во време на Јустинијан за подигање и обнова на бројни фортификации, мора да се имаат во предвид и непосредните причини. Една од нив била (не)можноста да се спречат варварските походи со помош на постојната мобилна армија. Другата причина е тесно поврзана со карактерот на нападите и навлегувањата, т.е. дали нивната основна цел била исклучиво лесно стекнување со ресурси (храна, метали, заробеници) и враќање во матичната територија или, пак, биле во прашање повисоки цели кои предвидуваале освојување и трајно населување на територијата заради воспоставување на управа и општествена организација и непосредна контрола на изворите на тие ресурси. Минатото покажало дека секоја покрупна промена во општествениот, стопанскиот, економскиот и политичкиот живот, редовно се манифестира врз средината во која таа се одвивала и врз населбите и живеалиштата како неразделен дел од таа средина. Според епилогот на настаните, се чини дека градителската кампања со изразито дефанзивен карактер воопшто не ја исполнила целта и не овозможила ефикасно спречување на варварските напади, особено што до средината на VII-от век нема населба со сигурно потврден континуитет на живеење, барем не со чисти и интензивни рановизантиски ранохристијански културни белези. Дополнително на ова место ќе согледаме колку ваквата стратегија додатно го засилила и забрзала распадот на државниот систем и дезинтеграцијата на населбите како неразделен дел од него.¹³

Трансформацијата на доцноримските населби и промените во рановизантискиот период

Градовите претставуваат природни, административни и културни јадра, во (и околу) кои се концентрирани целокупните материјални и духовни вредности на едно општество. Градските центри најчесто имаат силно развиен производствено-економски систем со населбите и населението во нивната околина.¹⁴ Од причини што токму квалитетот на населбинскиот живот и неговата организација се најрелевантен индикатор за економската состојба и културниот степен на одредена област, на ова место, при согледувањето на промените настанати во исклучително турбулентниот рановизантиски период, ќе ги проследиме трансформациите чии корени се непосредно поврзани, а во најголем дел се и

¹³ Од причини што градежната активност се случува во еден многу сложен културно-историски контекст, истражувањето на влијанието на дефанзивната политика на Јустинијан врз промените на рановизантиските населби е релативно комплексно прашање. Оттаму произлезе потребата од продлабочени и сеопфатни истражувања кои далеку ги надминуваат и хронолошките и територијалните рамки на Балканскиот Полуостров. На ова место ќе се фокусираме единствено на промените во населбите, а дополнително ќе бидат објавени: согледувањето на целокупните културно-историски прилики, прашањата за дефанзивното делување во раноримскиот и доцноримскиот период и другите аспекти на дефанзивното делување кои се во фаза на проучување.

¹⁴ Ф. Папазоглу, *Македонски градови у римско доба*, (Скопје: Жива Антика, посебна издања – књига I, 1957), 1-2; З. Костић, “Преображај града у раздобљу V-VI столећа,” *Balkanica* XXIV (1993), 34.

производ на случувањата и приликите во доцноримскиот период. Дополнителен повод за ваков пристап е фактот што според досегашниот степен на истраженост е многу тешко, а прашање е дали воопшто е можно да се издвојат промени во населбите карактеристични за владеењето на Јустинијан. Токму спротивно, некои од процесите на трансформација на доцноримските населби кулминацијата ја достигнуваат во рановизантискиот период.

Најбитните предуслови од кои директно зависи разместеноста на населбите и густината на населението во нив се: конфигурацијата на теренот, концентрацијата на природните ресурси (неметални и метални сировини, квалитетни градежни материјали, храна), потенцијалите за одгледување и производство на храна, културно-историските и општествените прилики во периодот кој се разгледува и топографските предиспозиции за одбрана. Меѓу позначајните фактори кои влијале на културниот, политичкиот и економскиот развој на поедини региони, секако, е и степенот на развиеност на патната инфраструктура и близината на главните комуникации. Патните комуникации се главни двигатели на културниот развој на поедини населби и области, но и основна причина за културните падови во опасните и небезбедни периоди, секогаш проследени со присуство на туѓа (егзогена) популација.

Четвртиот век е време на голема обнова на градовите која следи паралелно по консолидацијата на Империјата и обидот за воведување на бројни реформи во сите сегменти на општествениот живот. Реформите го опфатиле воениот, финансискиот и административниот апарат и биле надополнети со изразена религиозна трансформација и свртување кон христијанството. Позитивните ефекти од таквата ревитализација на градовите не се чувствувале подеднакво и истовремено насекаде. Тие најпрво се манифестирале во големите, економско моќни градови кои најчесто биле административни центри на новоформираните провинции.

Градскиот живот во доцноантичкиот период, својата кулминација ја доживува во периодот од последните децении на IV-от и првата половина на V-от век. Генерално гледано, сите градежни активности изведени во самите градови влијаеле позитивно врз нивниот урбан лик. Ваквата благосостојба се гледа преку раскошните палати, термалните објекти и полното функционирање на уличната, водоводната и одводната инфраструктура. Во полна функција се голем број базени, фонтани и термални објекти насекаде низ градовите. Од аспект на архитектонската декорација, градбите се декорирани во фреско и секо-техника, со подни и сидни мозаици, оплати од камени плочи во разни бои, релјефна камена декоративна пластика, штукатура итн. Паралелно со обновата се забележува и промена во карактерот на новоизградените градби. За разлика од раноримскиот период, кога најсилна одлика на урбаниот живот било присуството на раскошни јавни градби, доцноримските градови се состојат од раскошни палати, цркви, фортификации и останати инфраструктурни елементи.

Главните промени на урбаниот лик на доцноримските градови се насочени кон пренамена на напуштените и јавните градби кои излегле од употреба, како и

рушење на објекти заради градежен материјал или заради локација,¹⁵ а и рушење заради непогодност со новите културни, релigioзни и генерални општествени текови. За драстичната промена на односот кон постарите објекти зборува и фактот што при изградбата на објектите и инфраструктурните елементи се реупотребуваат и се вградуваат бројни сполії: архитектонски елементи, релјефи, скулптури, епиграфски елементи и останат градежен материјал добиен преку разградување на постари објекти.

Во рамките на целокупните културно-историски (не)прилики, при крајот на III-от и првата половина на IV-от век, паралелно со населувањето на егзогена популација во внатрешноста на Балканот,¹⁶ во некои населби врз остатоците од разрушените раноримски објекти доаѓа до краткотрајна појава на скромни живеалишта или градби со друга намена. Доказите за овој културен пад во урбаните центри, проследен со профано однесување на населението кон раноримските градби се особено ретки. Во моментов е многу тешко да се определи и потесната хронологија на ваквите интервенции.¹⁷ Во периодот од втората половина на IV век, дел од населението од руралните средини, се населува, односно концентрира во непосредната околина и покрај бедемите на поголемите градови. Како резултат на овој процес никнуваат големи предградија надвор од бедемите. Според квалитетот на изработката и употребените градежни материјали, објектите во предградијата, споредено со оние во внатрешноста на самите градови, се на доста пониско архитектонско рамниште.¹⁸

Врз урбаниот лик на доцноантичките градови свој посебен печат остава и развојот на христијанската сакрална архитектура. Во текот на IV век и особено во периодот 470-550 година се подигнати најголем број од познатите

¹⁵ C. Snively, "The fates of Balkan cities in Late Antiquity," 37-38.

¹⁶ Во 334 година Константин населува 300 000 Сарамти од обата пола и на различна возраст низ Тракија, Скитија, Македонија и Италија (Anonymi Valesiani, *The excerpts of Valesius – first part, in Loeb Classical Library, No. 331* (translated by J. C. Rolfe), Cambridge, Massachusetts/London 1986, pars prior, 6. 32, A.D. 305-337, стр. 527, 529).

¹⁷ Забележано е во Хераклеја Линкестис (Т. Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР* (Битола: Завод за заштита на спомениците на културата и природните реткости, Музеј и Галерија - Битола; Одбор за Хераклеја, 1987), 70; Т. Јанакиевски, *Антички театри во Република Македонија* (Битола: Завод за заштита на спомениците на културата и природните реткости, Музеј и галерија - Битола; Одбор за Хераклеја, 1998), 55), а многу веројатно истото се случило и во Стибера.

¹⁸ Во Хераклеја Линкестис субурбаната населба е подигната во втората половина на IV век, а замира во првата половина на V век (Е. Манева, "Резултати од заштитните ископувања Extra Muros во Хераклеја," *Macedonia Acta Archaeologica* 7-8 (1987): 125-142; Е. Манева, "За карактерот и времетраењето на источното, доцноантичко предградие од Хераклеја," *Macedonia Acta Archaeologica* 9 (1988): 175-186; М. Грбић, "Откопавања у Хераклеји," *Уметнички Преглед* год. I, бр. 11 (1938): 351). Субурбаната населба во Стоби е подигната на самиот крај од IV или почетокот на V век и континуирано функционира и во VI век (Al. B. Wesalowsky, "Burial customs in the West cemetery," *Studies in the antiquities of Stobi, vol. I*, (1973): 104; В. Лилчиќ, "Ранохристијанската засводена гробница кај с. Орман, Скопско, и преглед на другите македонски наоди," *Macedonia Acta Archaeologica* 7-8 (1987): 143-151; М. Ивановски, "Стоби, Западна некропола, 1992" *Културен живот* XXXVII-3 (1992): 32-36).

ранохристијански храмови во провинциите Стар Епир, Македонија Прима и Македонија Секунда (Салутарис).¹⁹ Раскошните христијански храмови најчесто се вклопувале во претходната урбана т.е. населбинска мрежа. Неретко, почнувајќи од постконстантиновиот период, и особено во случаите кога диспозицијата на населбинскиот план не одговарала за вклопување на црковен објект, апсолутно се негира урбаната мрежа и се блокираат главни и споредни улици.²⁰ Во следниот период базиликите ќе станат јадро на кое ќе се адаптираат дополнителни градежни и инфраструктурни зафати, а истовремено и центар околу кој ќе се концентрираат бројни станбени објекти со профан карактер.

Во текот на IV-от век пропаѓаат дел од раноримските населби. Како последица, во V-от и VI-от век, доаѓа до драстично намалување на бројот на градовите во однос на раноримскиот период.²¹ Но, за разлика од градовите, оваа констатација воопшто не се однесува на бројот на населбите. Особено што во втората половина на V и првата половина на VI век се забележува зголемување на бројот на населението во повисоко утврдените населби, со што тие добиваат сè позначајна и понагласена улогата.²² Негативните ефекти од кризата, намалената безбедност и сè поинтензивното присуство на федерати и други доселеници длабоко на римската територија во IV и V век, надополнето со сè поизразената христијанизација, силно

¹⁹ C. Snively, "The fates of Balkan cities in Late Antiquity: recent views," 40-41.

²⁰ F. Karagianni, "The development of the cities during the transition from late antiquity to the early christian era," во *Зборник радова из седмог научног скупа Ниш и Византија*, Ниш и Византија VII (Ниш: Град Ниш, Универзитет у Нишу, Нишки културни центар, 2009), 123-125. Ваквата практика се забележува и во градовите Баргала (И. Микулчиќ, "За големината на доцноантичките градови во Македонија," *Историја* X, бр. 2 (1974): 362), Скупи (М. Ончевска Тодоровска, "Новата голема ранохристијанска базилика од Скупи," *Macedonia Acta Archaeologica* 20 (2011): 373-374); Стоби (Dj. Mano-Zissi, "Stratigraphic problems and the urban development of Stobi," во *Studies in the Antiquities of Stobi*, ed. Djordje Mano-Zissi and James Wiseman, vol. I (Beograd: University of Texas at Austin and the National Museum of Titov Veles, 1973), 223). Кога е во прашање Епископската базилика во Стоби, треба да се истакне и фактот дека југозападниот крај на улицата Via principalis inferior е блокиран од комплексот простории кои структурно припаѓаат на објектот Казино или вистинската епископска резиденција. Во прилог на ова може да се претпостави дека според постариот урбан план, улицата водела до споредните влезови северозападно и под гледалиштето.

²¹ Драстичното намалување на бројот на градови во пишаните извори е последица на губењето на статусот на град, заради променетите критериуми (присуството на свештенство, земјопоседници, воени трупи и официјални државни чиновници), неопходни за една населба во доцноримскиот и рановизантискиот период да се третира како град. Секоја населба без градска управа административно потпаѓала и се спојувала со некој соседен град, па поради тоа и воопшто не се споменува. Намалувањето на бројот е реална слика која настанала како резултат на економскиот развој во III и IV век, кој предизвикал проблеми во муниципалното уредување и е директна последица на осиромашувањето и замирањето на градовите после нападите проследени со населувањето на страна популација (Ф. Папазоглу, *Македонски градови у римско доба*, 313-314). Оние населби кои ги преживале турбуленциите во III-IV век, се адаптираат на новите услови и во периодот кој следува се трансформираат во правец на зајакнување на нивната воено-одбранбена функција (З. Костић, "Преображај града у раздобљу V-VI stoleћа," 34-35, 38-39; F. Karagianni, "The development of the cities during the transition from late antiquity to the early Christian era," 119-120); C. Snively, "The fates of Balkan cities in Late Antiquity," 41, 42.

²² S. Ciglenečki, "Justinijanovo utvrđivanje Ilirika," 211.

влијаеле на позиционирањето на населбите и на концентрацијата на населението во непосредната близина на побезбедните големи градски центри или на високите локации со природно предиспонирана одбрана. Ваквите услови предизвикале промени и во организацијата на внатрешната управа.²³ При брзите продори на хунските јавачи од првата половина на V век настрадале голем број од утврдените градови.²⁴ Како резултат на нивната брзина, неочекуваност и пробојност, најмногу страдало населението кое живеело надвор од градските бедеми, пред сè, во ранливите низини во источната половина на Балканскиот Полуостров, односно на местата каде напаѓачите максимално ја користеле предноста на својата мобилност.²⁵ Од друга страна, планинските предели во западниот дел од Полуостровот допринеле за поинаков развој на настаните и следствено поинаква судбина на самите населби во следниот период.²⁶ Во исто време се следи и сè поизразена промена во демографската слика. Така, евидентно е постоењето на племенски енклави, остатоци од распаднатиот хунски сојуз на племиња и т.н. 'варварска' популација која под негов притисок трајно се населила на римската територија и останала да живее во автономни енклави. Дел од тоа население, главно, преку високите воени функции и заслуги, се здобило со видни места во доцноримскиот општествен систем. Потресите, предизвикани од нападите на Хуните, одметнувањето и пустошењата на Остроготите во осмата деценија на V-от век,²⁷ се основна причина за засилена декаденција и пад проследен со трансформација на доцноримските градови вклучени во случувањата. Овој период е почеток на т.н. период на субделба на доцноримските градби како резултат на намалената безбедност, осиромашувањето и навлегувањето на дел од населението во самите градови. Градежните интервенции изведени во самите резиденцијални градби или врз рушевините од раноримските и доцноримските јавни и приватни објекти, се карактеризираат со употреба на скроман по квалитет, честопати реупотребен градежен материјал. Паралелно се појавува и друга нестанбена намена на некои од новоподигнатите градби и на поединечни простории во нив. Ваквиот развој, окарактеризиран со исклучителна христијанизација, дезинтеграција, аграризација, рурализација, рустификација,

²³ З. Костић, "Преображај града у раздобљу V-VI столећа," 34.

²⁴ Во периодот 441-448/9 година Хуните во неколку наврати прокрстараваат низ Балканот, а најстрашен бил нападот во 447 година кога биле уништени околу 100, но не помалку од 70 градови (Marcellini Comitiss, *Chronicon*, во *Марцелин Комит, Хроника* (превод и коментари на руски јазик од Н. Н. Болгова), Белгород 2010, години 441-453, стр. 24-26, 61-63, со детални коментари за настаните на стр. 154-157).

²⁵ Тука треба да се имаат во предвид и мислењата за далеку поголема покриеност со шуми на тој дел од Балканот во минатото, фактор што сигурно влијаел на мобилноста на поедини заедници.

²⁶ С. Аркадјевич Иванов, "Оборона балканских провинций Византии," 50.

²⁷ Во осмата и деветтата деценија главните воени случувања се поврзани со одметнувањето на Остроготите и траат се до 488 година кога наговорени од императорот Зенон се придвижуваат накај Апенинскиот Полуостров кон нов судир, но овојпат надвор од територијата на Источното Римско Царство.

милитаризација (фортификација) и реорганизација на населбите, продолжува со сè понагласен интензитет и во VI век.²⁸ Големата концентрација на население во населбите и околу нив, како и зголеменото присуство на воени единици во нивната непосредна околина, паралелно со осиромашувањето и распадот на старата муниципална организација,²⁹ ги довело до раб на издржливост основните егзистенцијални инфраструктурни елементи, неопходни за нормално функционирање на самите населби и обезбедување на квалитетот на живеење. Поради постојаната преокупираност со походите на племињата од север и останатите воени кампањи, под знак прашалник е и способноста на државните и градските власти да ги одржуваат старите и да спроведуваат нови извори на техничка вода и вода за пиење, одводни линии и да го организираат производството на храна потребна за издржување на целокупното население. Поголемите населби на овој начин се трансформирале во места неподносливи за живеење. Намалената безбедност по комуникациите, дополнително негативно се одразила во развојот на производствено-трговските односи помеѓу населените места. Притоа доаѓа до релативна изолација и централизација на производството и дејностите во сега нараснатите и густо населени населбински центри.³⁰

Крајот на V и целиот VI век е проследен со придвижување и нови напади на племиња кои доаѓале од север. Ова предизвикува нов силен притисок, кој

²⁸ З. Костић, “Преображај града у раздобљу V-VI столећа,” 37. Многу истражувачи забележуваат дека овој феномен на субделба не е специфичен само за Балканот, туку го има во повеќе градови широко низ Империјата, од Типаса во Алжир, Апамеја во Сирија, Сирмиум, Бутринт, Никополис во Епир, Никополис во Мезија итн. Таквата слика ја има и на Тасос, Тубурбо Мајус (Тунис), плоштадите во Салона и Сирмиум. Просторот околу арената на Амфитеатарот во Тебеса во VI век бил поделен на мали куќи, а во истиот период арената на Хиподромот во Сирмиум била испреградена со мали куќарки. Се чини имуни на овој процес не останале ниту вилите надвор од градовите (Д. Герасимовска, “Контрасти меѓу станбените објекти во доцната антика во Република Македонија,” *Патримониум* год. 3, бр. 7–8 (2010), 120-121; C. Snively, “The fates of Balkan cities in Late Antiquity,” 40, 41).

²⁹ З. Костић, “Преображај града у раздобљу V-VI столећа,” 34.

³⁰ Во населбите покрај станбените објекти или во рамките на самите станбени објекти се наоѓаат простори со трговска, производствена (храна, оружје, метални и керамички предмети) и складишна намена, како и простории најверојатно користени за одгледување на домашни животни. Мултифункционална намена внатре во поедини објекти, како и на објекти кои се наоѓаат во мал просторен круг во самите населби, во Р. Македонија е идентификувана во Стоби, Хераклеја Линкестис и Скупи (Ђ. Мано-Зиси, “Ископавања у Стобима 1933 и 1934 године,” *Starinar* том X-XI (1936), 154; V. Sokolovska, “STOBI – II Peristerijeva Palata,” *Arheološki Pregled* 7 (1965), 128; Т. Јанакиевски, “Доцноантичка микростанбена целина врз римскиот театар во Heraclea Lyncestis,” *Macedonia Acta Archaeologica* 3 (1977), 97; Т. Јанакиевски, *Heraclea Lyncestis - ТЕАТАР*, 73, сл. 77,78; Л. Јованова, *СКУПИ – SCUPI Colonia Flavia Scupinorum (водич)* (Скопје: Музеј на град Скопје, 2008), 42; Х. Талевски, “Рановизантиска профана архитектура од Република Македонија,” (магистерски труд, Св. Кирил и Методиј – Скопје, 2014), 188-191, 204), а забележан е и на просторот на денешна Словенија (М. Slabe, “O naselbinski strukturi ob zatoni antike na Slovenskem (5 – 6. stol.),” *Лихнид* 7 (1989), 217), и денешна Србија (М. Милинковић, “Нека запажања о рановизантијским утврђењима на југу Србије,” во *Зборник радова из трећег научног скупа Ниш и Византија*, Ниш и Византија III (Ниш: Град Ниш, 2005), 173-174).

дополнително влијаел врз промената на расположението на жителите од племенските енклави кон автохтоното балканско население. Сепак, авторите на сочувваните пишани извори сведочејќи за конкретни настани и катастрофалните последици од нив, останале неми и не биле свесни за подолгорочните глобални процеси кои се случувале паралелно. Од тие причини, некои истражувачи се на мислење дека Јустинијановата градежна активност не треба да се смета, едноставно, како едновремен и краткорочен градежен бран, туку како подолгорочно преземање на дефанзивни мерки и јакнење на локалната власт преку концентрација на моќта во рацете на воената, цивилната, односно црковната управа.³¹ На раководни функции во населбите се поставуваат црковни лица и припадници на воената аристократија, кои го заземаат местото на старите локални великодостојници. Овој процес се одвивал паралелно и е директна последица на зголемената опасност од нападите и силната позиција на црквата во населбите. Според С. А. Иванов, соодветните контра-мерки се преземале паралелно со тивката експанзија и трајното населување на варварите во одредени региони.³²

Заради справување со таквата ситуација, градежната активност во време на Јустинијан насочена е, главно, кон покрупни инфраструктурни зафати од егзистенцијален карактер. Покрај обновата на бедемите, се преземаат и мерки неопходни за преживување на сè поголемиот број на население во населбите.³³ Целокупната градежна активност во градовите се фокусира врз интересите на државата и црквата, преку подигање на дефанзивна воена архитектура и инфраструктура, складишта за храна, оспособување и изградба на водоводни системи со масивни резервоари, сето тоа на сметка на сè поизразената дезинтеграција и рустификација на станбената архитектура. Притоа, неопходно е да нагласиме дека во услови на пренаселеност, потребно е со особено внимание да се третираат термалните објекти, кои во отсуство на природни водни ресурси во околината, се единствените места за одржување на личната хигиена и заштита од болести.

³¹ Г. Острогорски, *Историја на Византија* (Скопје: Наша Книга, 1992), 98-99.

³² С. Аркадјевич Иванов, “Оборона балканских провинций Византии,” 51. На истото место, само врз основа на топонимите и бројот на утврдувања претпоставува прва фаза на тивко населување на мали групации Словени уште од крајот на V и прва половина на VI век во регионот околу Наисус, Ремесијана и Сердика и кон провинција Дарданија. Сепак, иако Дарданија како област со малку население им се нудела за населување уште на Остроготите (Малх, *Откъси от Byzantica*, во *Грџки извори за българската история Том I* (вовед и превод на бугарски јазик од В. Бешевлиев), София 1954, стр. 149), а Прокопиј споменува енклави со различно потекло населени во повеќе делови од Балканот, во отсуство на дополнителни материјални потврди, тешко е да се одреди толку рано, а целосно се исклучува било какво помасовно населување пред последните децении на VI и VII век.

³³ Во Хераклеја Линкестис во 561 година е подигната фонтана која, најверојатно, е поставена врз линијата на протегање на некоја постара водоводна артерија. Таа несомнено била во функција на рановизантискиот станбен комплекс во непосредната близина, досега откриен на просторот врз Театарот и околу него.

Со промените настанати во доцноримските градови и останатите населби, во рановизантискиот период постепено се губи строгата поделеност во поглед на нивната функција (воена, стратегиска, општествена, административна, цивилна и следствено на тоа полис (кивитас), президиум, каструм, опидум, фрурион (акропола, утврдување), кастел, спекула, бург, клаузура, рефугиум, утврдено село, утврден заселок, утврдена вила итн.).³⁴ Како последица на тоа, кај пишаните извори од средината на VI-от век се забележува термилошка неопределеност по ова прашање. Термините полис (кивитас) или град и воениот термин каструм (тврдина) меѓусебно не се исклучувале.³⁵ Врз големината на површината од населбите бранета со бедем, во одреден степен влијаеле и интерните промени во населбите, промените во начинот на живот проследени со трансформацијата од полис т.е. кивитас во каструм, како и бришењето на границите помеѓу првична специјализирана функција и нивната нова намена. Поради тоа со досегашниот степен на истраженост на повеќето населби, најчесто е тешко да се разликуваат мал `град` од поголемо утврдување,³⁶ како и воените од утврдувањата со друга намена.³⁷ Единствени елементи според кои до одреден степен може да се разликуваат се локацијата на која се подигнати, концептот на фортификациониот систем, распоредот на градбите внатре во него и, секако, движниот инвентар во тие населби. Кај воените тврдини се истакнува правилниот распоред на просториите без поголеми разлики во габаритот, со исклучок на просториите наменети за заповедникот и неговата посада. Најчесто, во ваквите тврдини живеалиштата се распоредени покрај бедемот, а во некои случаи во нив војската се сместувала во живеалишта изградени од дрво или во шатори.³⁸

Новите утврдувања и дополнителните адаптирања на фортификационите системи одат во прилог на максимално зголемување на ефикасноста на одбраната преку искористување на природните предиспозиции на теренот. Ваквата пракса својата кулминација ја доживува токму во времето на Јустинијан. Големината на населбите во рановизантискиот период е уште еден, исто така, многу значаен фактор. Уште во доцноримскиот, а поизразено во рановизантискиот период, преку подигањето на нови бедеми се забележува тенденција на редуцирање на фортификационо бранетиот периметар на малите и средни градови.³⁹

³⁴ И. Микулчиќ, *Старо Скопје со околните тврдини* (Скопје: Македонска книга, 1982), 58-64; Ivan Mikulčić, "Kasnoantička utvrđenja u SR Makedoniji - pokušaj klasifikacije -," во *Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu jugoslavije*, MATERIJALI XXII (Novi Sad: Arheološko društvo Vojvodine i Savez arheoloških društava Jugoslavije, 1986), 101-123.

³⁵ F. Karagianni, "The development of the cities during the transition from late antiquity to the early christian era," 123; 3. Костић, "Преображај града у раздобљу V-VI stoleћа," 35, 45.

³⁶ S. Ciglenečki, "Justinijanovo utvrđivanje Ilirika," 206.

³⁷ Ibid., 211.

³⁸ S. Ciglenečki, "Justinijanovo utvrđivanje Ilirika," 217.

³⁹ C. Snively, "The fates of Balkan cities in Late Antiquity," 40. Со подигањето на двата зида, кои се спојуваат под остар агол, површината на градот Хераклеја Линкестис во североисточниот дел се намалила и голем дел од него останал extra muros (Е. Манева, "Хераклеја во раното

Причината за тоа треба да се бара во ефикасноста на самата фортификација, како и потребата од минимум неопходен број од професионални вооружени војници за покривање на одбранбената линија и организирање на успешна одбрана. Од друга страна, некои од помалите населби и некогашни воени логори, спекули и прибежишта кои заради својата првична намена поседувале природни предиспозиции за ефикасна одбрана, стануваат јадра на нови поголеми утврдени населби. Во најдобро бранетиот простор (акрополата) се сместувал црковниот и управниот, воено-административен апарат, додека во околината, зависно од самата топографија, се формирале и утврдувале подградија. На местата каде постоеле природни предуслови и на местата каде карактерот на самата населба претполагал таква организација, акрополата била функционално и економски одвоена од останатиот дел. Во неа, во складишта биле сместени резервите на храна, и изворите на питка и техничка вода складирана во резервоари.⁴⁰ Во таквите услови жителите биле во состојба продолжено да опстојуваат во случај на опсада. Со зголемувањето на опасноста во времето на Јустинијан и во децениите пред неговото владеење, помалите населби со нагласен дефанзивен карактер добивале сè поголемо значење. Во нив или во непосредна близина, речиси, задолжително се наоѓала најмалку една црква, а некои од нив имале своја територија, се здобиле со градско право, и во одредени ретки случаи се издигнале на ранг на епископии.⁴¹ Основата на населбите најчесто е апсолутно

христијанство,” *Културно Наследство* 16 (1993), 21). Во Стоби, во почетокот на V век е подигнат внатрешниот југоисточен бедем, повлечен околу 100 метри подалеку од Црна Река кон внатрешноста на градот. *Terminus post quem* за изградбата се монетите на Валентинијан I (364–375 год.) и монетата на Аркадиј (395–408 год.), откриена врз подот на најмладата градба под бедемот. Овие монети се воедно и *terminus post quem* за почетокот на разградувањето на Театарот (J. Wiseman and Dj. Mano-Zissi, “Excavations at Stobi, 1973-1974,” *Journal of Field Archaeology* vol. 1, no. 1/2 (1974), 126, заб. 12; E. Gebhard, “The Theater at Stobi: A Summary,” in *Studies in the Antiquities of Stobi*, ed. Blaga Aleksova and James Wiseman, III (Titov Veles: Macedonian Academy of Arts and Sciences and the National Museum of Titov Veles, 1981), 19; M. Шурбаноска и A. Јакимовски, *Forum Romanum Stobis*, vol. I (Скопје: CISS Macedonia, 2007), 25). Секако, треба да се има во предвид и веројатноста повлекувањето на бедемот во Стоби да е направено и од практични причини, т.е. заради постојаната опасност од поплава, големи материјални штети и ризик по здравјето на луѓето. Тенденција за намалување на периметарот од фортификацијата е забележана и во Скупи. Во текот на V и VI век е подигнат и бил во функција Југоисточен бедем (Л. Јованова, “Скупи - Сектор Југоисточен бедем, културна стратиграфија (2008 – 2010 година),” *Macedonia Acta Archaeologica* 21 (in print). Тука, заради добивањето на можност овој труд да биде консултиран и цитиран, изразувам голема благодарност до авторот Ленче Јованова, кустос советник во Музеј на град Скопје). За градовите во денешна Грција види кај F. Karagianni, “The development of the cities during the transition from late antiquity to the early christian era,” 121-122.

⁴⁰ Иако нема поконкретни информации за времето на подигање на браната за вештачкото езеро кај с. Злата, на 13,5 км северозападно од Царичин Град, сепак не може на ова место да не се спомене овој инфраструктурен зафат (М. Милинковић, “Нека запажања о рановизантијским утврђењима на југу Србије,” 160). Позицијата на резервоарите и протегањето на водоносниот систем се подложни на позицијата на изворите и природниот гравитациски пад на водата. Во снабдувањето со техничка вода голема улога имало и ефикасното прибирање на атмосферската вода.

⁴¹ З. Костић, “Преображај града у раздобљу V-VI столећа,” 45.

зависна од природната конфигурација на теренот,⁴² изворите на питка вода со околните водотеци, и сè останато што оди во прилог на поефикасна одбрана и обезбедување на основните ресурси за преживување. Се чини дека значаен елемент била близината и транспортот на минералните суровини.⁴³

Во населбите се прави комбинација од мерки заради зајакнување на дефанзивната улога и тоа: 1. Доаѓа до зголемување на дебелината и/или висината на бедемите, по цела или во должина на ударните позиции, а се доградуваат кули и/или контрафори.⁴⁴ Во последниот случај, дополнително помеѓу силните контрафори се подигале преградни паралелни сидови на бедемот, а празниот простор меѓу нив се полнел со градежни остатоци и рушевини;⁴⁵ 2. Се формирал одбранбен појас од неколку и во одделни случаи паралелно поставени сидови кои бранеле засебни сегменти од населбата. Со тоа се зголемувала ефикасноста на одбраната и се овозможувало повлекување на населението во внатрешноста и продолжување на одбраната при пад на надворешните бедемски линии. На места, пред најистурениот сид, се наоѓала ниска и послабо изградена протејхизма; 3. Се прокопувале ровови со чија земја се создавал земјен насип пред ровот, кој по можност се полнел со вода. Градежниот квалитет на бедемите, линијата на протегање и позицијата на портите, исто како и обликот и градежниот квалитет на кулите, зависел најмногу од нивната функција и од самата топографија.⁴⁶

Во рановизантискиот период особено внимание се посветува на чување на патиштата и раскрсниците, како и на пристапите во рамниците кои овозможувале лесно и брзо совладување на големи растојанија. Најголемиот број од утврдувањата се позиционирани по главните линии на продори.⁴⁷ Преку регионална организација на утврдувањата чија ефикасност се базира на принципот на мрежа, а помалку на принципот на дополнителни линеарни утврдувања, како и обезбедувањето на прибежишта за што е можно повеќе население во време на опасност, се ублажувала брзината, продорноста и силата на варварските походи, а со тоа и последиците од нив.⁴⁸ На овој начин се оставал

⁴² З. Костић, “Преображај града у раздобљу V-VI столећа,” 36; Михаило Милинковић, “Нека запажања о рановизантијским утврђењима на југу Србије,” 168.

⁴³ C. Snively, “The fates of Balkan cities in Late Antiquity,” 43.

⁴⁴ Асерија на Подграце кај Бенковци во Хрватска (S. Ciglenečki, “Justinijanovo utvrđivanje Ilirika,” 209).

⁴⁵ Ваква градежна интервенција изведена во време после победата над Остроготите е лоцирана во населбата на Брибирска Главица или античката Варварија (S. Ciglenečki, “Justinijanovo utvrđivanje Ilirika,” 209).

⁴⁶ З. Костић, “Преображај града у раздобљу V-VI столећа,” 40-41, 43.

⁴⁷ С. Аркадјевич Иванов, “Оборона балканских провинций Византии,” 49.

⁴⁸ Ibid., 37; Според тврдењето на анонимниот „сириски армиски инженер или магистер од средината на VI (поверојатно IX) век“, населбите без оглед дали станува збор за град или тврдина, во случај на опасност требало да имаат доволно ресурси за да примат бегалци (Anonymous, *Three Byzantine military treatises*, во *Corpus Fontium Historiae Byzantinae vol. XXV* (текст, превод и коментари на англиски од G. Dennis), Washington D.C. 1985, 9. 1-10., 10. 1-10., стр. 29, 31).

простор за дејствување на мобилната армија, чие регрутирање претставувало дополнителен проблем.⁴⁹

На ова место треба да се споменат два настани кои можеби влијаеле врз промените настанати во некои од населбите. Со првиот и не толку влијателен настан се поврзува, во 535 или поверојатно во 536 година, издадената група закони, насочени кон решавање на финансиските проблеми поврзани со недостигот од жито и проблемите со жетвата во Тракија и Илирик.⁵⁰ Имено, во пролетта 536 година, веројатно се случил еден природен феномен, односно се појавил „мистериозен облак“ кој, според изворите, во период помеѓу помалку од една година до максимум 18 месеци, ја намалил светлината и ја променил бојата на сонцето.⁵¹ Вториот настан е појавата на епидемија на чума во египетскиот град

⁴⁹ Несомнено е дека планинските и тешко проодни региони во префектурата Илирик го отежнувале движењето на голема војска и ја правеле немоќна при т.н. герилска војна, на каква што биле навикнати лесно и брзо подвижните 'варвари'. Тие при судир со поголема византиска воена сила, постојано повлекувајќи се, биле во ситуација самите да го одберат времето и локацијата за напад, при што секогаш максимално ги користеле природните предиспозиции што ги нудел одреден терен. Ако на сето тоа се додаде дисперзираноста на нападите и бројноста на групите, се добива многу јасна слика за немоќта на копнената армија да се справи со нив. Од друга страна, пак, Јустинијан имал постојана потреба од голема армија заради справување со големи и организирани војски како таа на Исток (Сасанидите), Југ (Вандалите) и Запад (Остроготите). Се чини дека со констатацијата за потребата од големи професионални воени единици и опрема од една страна, и мали, брзи и екстремно мобилни единици со одлична координација и можност за соединување на силите при судири со поголеми групи 'варвари', од друга страна, надополнети со хроничниот недостаток од регрути заради нараснатите амбиции и потреби и покривање на недостатокот преку ангажирање на палтеници, во најголем дел, се добива претстава за целокупната ситуација со војската во времето на Јустинијан.

⁵⁰ A. Arjava, "The mystery cloud of 536 CE in the Mediterranean sources," *Dumbarton Oaks Papers* 59 (2005), 86.

⁵¹ Како можен предизвикувач на оваа мистериозна природна појава се посочува ерупција на вулкан во северниот дел од северната хемисфера или малку веројатен удар на комета. Сепак, податокот за екстремно големо количество на влага (водена пареа) кај некои пишани извори, воопшто не одговара со климатските промени предизвикани од вакви настани. Неконзистентноста на пишаните извори во опишувањето на манифестациите од оваа појава, како и нејзиното неспоменување во некои од нив, остава простор за определување на неколку можни природни феномени како непосредени предизвикувачи на облакот. Повеќестраната и мултидисциплинарна анализа покажува дека појавата на мистериозниот облак е несомнена, исто како и последиците кои ги предизвикал врз вегетацијата, изразени преку недостигот од жито и други ресурси, потврдено во повеќе пишани извори. Глобалните климатски промени се физички, т.е. дендрохронолошки потврдени со намален раст на некои видови дрва, кој кулминира на преминот од 4-тата во 5-тата деценија од VI-от век пошироко низ светот. Сепак, авторот на ваквата анализа, на крајот истакнува дека врз основа на моментално достапните информации, појавата на облакот немала сериозни, широки и долготрајни импликации врз севкупните случувања во третата четвртина на VI-от век. Уште повеќе, што настаните поврзани со „мистериозниот облак“, заради хронолошката блискост е тешко да се издвојат од останатите фактори како чумата, земјотресите, сушите, непријателските навлегувања, војните итн. (A. Arjava, "The mystery cloud of 536 CE in the Mediterranean sources," 92-93). На овие случувања сигурно се однесува и „претскажувањето“ на Јован Лидиски (Јоан Лидийски, *За поличбите (De ostentis)*, во *Грчки извори за българската история Том II*, София 1958, стр. 96). Прашање е дали тука може да се сместат и резултатите од истражувањата направени во Стоби (Robert L. Folk, "The geologic framework of Stobi," in *Studies in the Antiquities of Stobi*, ed.

Пелусиј во 541 година.⁵² Недостатокот од население, кое би било регрутирано за потребите на организирана одбрана, како и на население за организирање на целокупниот живот во населбите, во периодот кој следува, само дополнително ја зголемила агонијата во која западнале преживеаните жители во рановизантиските населби.

Големата градежна активност на фортификациони и сакрални објекти значително се намалува, а според некои истражувачи дури и целосно запира, некаде после средината на VI-от век.⁵³ Следува период во кој веќе никој не поседувал капацитет да ја финансира изградбата. Причина за тоа е истрошеноста и економскиот пад кој се појавил како резултат на пролонгираните и континуираните војни, обемните градежни зафати, `варварските` навлегувања, земјотресите, чумата итн.

Сумирање и епилог на настаните

Со намалувањето на безбедноста, во нивната непосредна близина на градовите, населбите и помалите населени места се концентрира население од околните, помалку заштитени рурални средини, кое со себе ги пренесло и старите животни навики. Со тоа се интензивира процесот на изразена рустификација и дезинтеграција на градовите. На тој начин, напоредно со изразениот обид за следење на постариот урбанистички план, доцноримскиот урбанистички систем и уредување на градовите полека се напушта. Градењето на станбени објекти врз испразнетите резиденцијални и јавни градби кои излегле од употреба, оставило силен печат на градските средини, дотолку што, во одредени случаи дури и постарите комуникации се запоседнуваат и се трансформираат во живеалишта, заради што и се напушта одржувањето на одводните канали кои се протегале под

Djordje Mano-Zissi and James Wiseman, I (Beograd: University of Texas at Austin and the National Museum of Titov Veles, 1973), 37–59).

⁵² Бубонската или далеку потешкиот облик на пневмонска форма на чума, предизвикана од бацилот *Yersinia pestis*, преку главните носители на заразата (глодарите) набргу се проширила низ цела Европа, зафаќајќи го просторот на Блискиот Исток (Персија), и просторот на денешна Ирска, во 544 година. Првиот бран во Источна Европа завршил во 543 година. Во тој период бил привремено забранет увозот на жито од Египет. Забележано е периодично избивање на епидемијата на секои 9–11 години, во уште осум до тринаесет бранови, сè до 767 година. Но, за разлика од првиот бран кога и настанала најголемата депопулација, се појавувала локално, а бројот на жртвите бил далеку помал (A. Soltysiak, “The Plague Pandemic and Slavic Expansion in the 6th–8th Centuries,” *Archaeologia Polona* 44 (2006), 341–342). Особено била погодена Византија каде погинало население, процентуално помеѓу 20–25% и 50–60% (A. Soltysiak, “The Plague Pandemic and Slavic Expansion in the 6th–8th Centuries,” 345–346; A. Arjava, “The mystery cloud of 536 CE in the Mediterranean sources,” 76, со наведената библиографија во забелешка 17). Од пресметките добиени според еден песимистички модел се добиваат застрашувачки резултати, изразени преку намалување на бројот на населението за дури 70%, во рок од педесет години после првото избивање на болеста (A. Soltysiak, “The Plague Pandemic and Slavic Expansion in the 6th–8th Centuries,” 347).

⁵³ З. Костић, “Преобрабај града у раздобљу V–VI столећа,” 43; Snively, “The fates of Balkan cities in Late Antiquity,” 41.

нив. Концентрацијата на населението внатре во населбите и околу нив во првите неколку децении од VI-от век, сигурно предизвикала дополнителни проблеми во поглед на достапноста на минимална количина на основни ресурси, потребни за одржување на населението во живот. Пред сè, тука се истакнува потребата за достапност на храна (основните житни култури и питка вода) и вода неопходна за одржување на основната хигиена. Веројатно, потребата од сместување на големиот број жители и нивните секојдневни и лични потреби повеќе влијаеле на решавањето на просторот, отколку следењето на некој урбанистички план. Со бројните градежни интервенции врз доцноримскиот урбанистички план, истиот е девастиран заради државни, инфраструктурни, религиозни, политички, семејни и лични потреби. По прашањето за тоа според кој принцип е вршена распределбата на просторот наменет за подигање на станбени објекти, треба да се има во предвид следното: борбата за добивање на политичка моќ во градовите, бројноста на мажи во семејството неопходни за обезбедување на одбраната на самиот град, произведувачите на занаетчиски производи и храна, како и самата црковна организација како исклучително значаен фактор во овој период. Со зголемувањето на населението сигурно се зголемил и бројот на немири кои избувнувале како резултат на незадоволството од општите животни и хигиенски услови. Намалувањето на безбедноста внатре во самите градови, надополнето со постојаната борба за простор и ресурси, го зголемиле нивото на напнатост и стрес кај жителите и значително го намалиле квалитетот на живеење во самите населби. Заради потребата од 'набрзина' подигнат станбен простор, доаѓа и до пад на квалитетот и секундарна реупотреба на градежниот и целиот останат цврст материјал кој можел да се употреби како градежен (архитектонски елементи, сепулкрални споменици, скулптури и епиграфски споменици, фрагменти од тегули и тули итн.).⁵⁴

При разгледувањето на градбите во рановизантискиот период не може, а да не се забележат дијаметрално спротивните разлики помеѓу сакралната и станбената архитектура. Со тоа само се потврдува местото кое го зазело христијанството и црковната организација во рамките на градовите (управа, економија, воспитување, образование и инфраструктурни зафати и одржување). Како резултат на зголемената финансиска моќ на црквата во VI-от век, таа целосно ја потиснала и ослабнала муниципалната власт.⁵⁵ Големината, архитектонските решенија, богатството и раскошот на архитектонската декорација во сакралните градби, покажува дека воопшто не е доведено во прашање познавањето и способноста на градителите. Ако тука се додаде примената на врвното познавање на технологијата и методологијата на изградба на фортификационата архитектура во VI век, како и градењето на брани и масивни резервоари за вода на релативно недостапни позиции, се доаѓа до заклучокот дека рурализацијата

⁵⁴ Користењето на лесно достапни евтини материјали од непосредната околина е со цел зголемување на економичноста и намалување на времето потребно за подигање на градбите.

⁵⁵ З. Костић, "Преображај града у раздобљу V-VI столећа," 36-37.

и дезинтеграцијата на станбената архитектура е најтесно поврзана со нејзините корисници. Ваквите аргументи наведуваат на заклучок дека решенијата на станбените објекти се резултат на тоа што оваа популација била надвор од сферата на повисоките интереси на државата. Згора на тоа, речиси, целото манипулирање и регулирање на односите помеѓу жителите во населбите се наоѓа во рацете на црковната организација. Како последица, заради одржување на власта и мирот во населбите, целокупното внимание е свртено кон сакралната и дефанзивната архитектура - места каде се применува целото знаење и искуство наследено од римската архитектура.

Во текот на големата фортификациона градежна активност, на Балканот се подигаат и развиваат, пред сè, населби позиционирани во предели и на локации кои овозможувале природно предиспонирана одбрана. Тоа се најчесто потешко достапни ридови кои доминираат над околниот простор и позиции дополнително заштитени со водна површина. Најголем дел од рановизантиските населби, со исклучок на чисто воените тврдини и поголемите рамничарски населби, поседуваат карактеристична зонска организациона поделеност и на населбата и на фортификацијата, каде јасно се издвојуваат акропола, горен и долен град. Во најдобро бранетите зони се наоѓаат или треба да се очекува да бидат сместени водечките црковни и воени управи, додека во долниот град и подградието, т.е. предградието е и треба да се очекува да биде лоциран доминантно станбениот и/или занаетчискиот комплекс. Сепак, во услови на распад на вака конципираниот населбински систем, пропратен со силен демографски пад, не треба да се исклучува можноста за исклучоци од правилата, како и веројатноста дека управниот апарат и свештенството со дел од преостанатото население се повлекол во некој повисок, добро утврден, помал и полесен за одбрана простор во рамките на самата населба или во нејзина непосредна близина.⁵⁶

Моделите на трансформација и прилагодување на општонастанатата ситуација, кои директно се отсликуваат и во населбинското живеење, се

⁵⁶ Во такви услови ова секако би се рефлектирало и врз просторот предвиден за погребување. Изолирани погребувања или помали некрополи можат да се појават во напуштените делови и градби во населбите (C. Snively, "The fates of Balkan cities in Late Antiquity," 38, заб. 4). За населбите во кои се пронајдени погребувања внатре во и непосредно покрај бедемите, како и за причините за ваквата практика (момент на опсада, страв од сквернавење и оневозможување на воскресение итн.), види кај C. S. Snively, "Intramural burial in the cities of the late antique diocese of Macedonia," *RADOVI XIII. MEĐUNARODNOG KONGRESA ZA STAROKRŠĆANSKU ARHEOLOGIJU* (Split: Arheološki muzej, 1998), 496-498. Во оваа фаза премногу е храбро, но не е неосновано на овој начин да се интерпретираат детските погребувања пронајдени на неколку места северозападно од Via Sacra во Стоби, исто како и детскиот гроб врз Театарот во Хераклеја Линкестис. Три детски гробови се пронајдени вкопани во подови на простории кои биле во функција во втората половина на VI век, лоцирани покрај југозападниот бедем во непосредна близина на Порта Хераклеја (Археолошки локалитет Стоби, Национална установа Стоби, <http://stobi.mk/iskopuvanja/2013>, последно пристапено на 26 јануари 2015). Фактот што сите досега пронајдени гробови се детски, веројатно треба да се толкува преку религиозните или суеверните сфаќања на населбата.

разликуваат во различни региони.⁵⁷ И покрај обидите, невозможно е да се постават само неколку единствени универзални модели на трансформација и постепено згаснување на доцноримските и рановизантиските градови и населби. Постојат само елементи и настани кои, на различни места и во различна мера, влијаеле на промените. Сето тоа предизвикувало невоедначени манифестации и крајни ефекти, проследени со различен одговор и однесување на локалното население. Од овие причини треба особено внимателно да се пристапува кон дефинирањето на просторот на кој е применлив еден модел. Моделите треба повеќе да се гледаат само како рамки во кои ќе се смести индивидуалниот развој, на секоја поединечна населба.⁵⁸

Масовната градежна активност со дефанзивен карактер на Балканот во времето на императорот Јустинијан е голем, а можеби и одлучувачки фактор во распаѓањето на рановизантиските населби и, генерално, на рановизантискиот општествен систем на Балканот. Се чини дека одлуката за дефанзивно делување во балканските провинции преку подигање и засилување на прибежиштата, лоцирани на природно бранети позиции, во непосредна близина или подалеку од поголемите населби и патишта, резултирало со целосна дезинтеграција и распад на населбинското живеење при крајот на VI и почетокот на VII век. Дополнително, изразената неефикасност на дефанзивниот систем предизвикува серија импликации кои се рефлектираат најпрво врз интерната миграција на автохтоното население во рамките на самите населби, а потоа и кон други, подобро бранети позиции. Со тоа, на територијата на Византија се отвора простор за евентуална имиграција и масовно трајно населување на доселеници со егзогено потекло. Ефектите од демографското раздвижување, надополнети со силната депопулација поради чумата кај автохтоното население, имале директен импакт врз сите аспекти на населбинското живеење: ресурсите, живеалиштата и останатите објекти и инфраструктура, одбраната, социјалната и политичката организација, религијата итн.⁵⁹ Околу средината на VI век се

⁵⁷ C. Snively, "The fates of Balkan cities in Late Antiquity," 40-42.

⁵⁸ Генерален заклучок е дека научната мисла која ја обработува оваа проблематика се развила и се развива многу побрзо од брзината на истражување и публикување на релевантни информации. Оттука произлегуваат проблемите поврзани со вклопувањето и интерпретацијата на резултатите од новите истражувања, во моделите базирани на далеку поистражените населби.

⁵⁹ Ефектите можат да се класифицираат во неколку групи: *индивидуални*, преку смртта на единката; *демографски*, преку пад на бројот на население и промена на структурата на населението во поглед на полот, возраста и занимањето; *економски*, преку намалувањето на работната сила која особено ги погаѓала силно развиените економии што, пак, дополнително се одразувало врз падот на трговијата; *политички*, преку релативен раст на моќта на претходно маргинални популации во општеството и депортација или миграција на население заради демографски пад во одредени области; *социјални*, преку нарушување и промени во погребните обичаи и распаѓање на постојните општествени односи; *религиозни*, преку теолошка интерпретација и барање на заштита со примена на магиски дејства (преземено од табела со класификација на ефектите од чумата кај A. Soltysiak, "The Plague Pandemic and Slavic Expansion in the 6th-8th Centuries," 346). Кога е во прашање однесувањето, т.е. интерното поместување на населението внатре во

заокружува еден неколкувековен, во најголем дел од државата, управуван процес на трансформација на населбите. Постепено се навлегува во процеси во кои ослабува улогата на државата и нејзината моќ да дејствува на било каков начин, а главен носител на трансформацијата е населението преку борбата за егзистенција. Како што одминува времето, основни, а во момент и единствени пунктови каде преживуваат остатоците од рановизантиската населбинска култура, се високо и силно утврдените населби. Ако се има во предвид интензивирањето на нападите во периодот после 539 година, и особено после 551 година, како и првото презимување на Словените на византиска територија во истата година, комплетно се проблематизира функционирањето на стратегијата за привремено напуштање на ранливите населби заради заштита во утврдените прибежишта, и повторно враќање на населението после привремениот престој и одминувањето на опасноста.⁶⁰

населбите, на ова место треба да се има во предвид и изведената претпоставка дека после т.н. Црна Смрт (чума) во XIV век, локалното сиромашно население кое претходно не поседувало земја или чии живеалишта биле уништени, се населува во испразнетите живеалишта и останати јавни градби (A. Soltysiak, “The Plague Pandemic and Slavic Expansion in the 6th-8th Centuries,” 355).

⁶⁰ Во 539/540 година, годината во која на небото повеќе од четириесет дена се гледала комета, Хуните (Кутригури? – види ВИИНЈ I, стр. 220, заб. 3), го преминале Дунав и ја опустошиле Европа до Халкидик на југ, од Јонскиот Залив на запад, па сè до Константинопол на исток. При овој напад во Илирик биле заробени 32 тврдини. Никогаш претходно не борејќи се против сидови, ја освоиле и Касандрија (Потицеја) и понесувајќи со себе пари и 120 000 заробеници се вратиле назад без никој да ги попречи (Procopius, *History of wars vol. I, books I and II*, (Loeb Classical Library, translated by H. B. Dewing), London 1914, II. iv. 1-12, стр. 287, 289). За реконструкција на патека по која се движел овој напад врз основа на серија од остави меѓу кои и тие од с. Секулица, Кратово, и с. Ореше, Велес, види кај Ј. Кондијанов, “Две остави со палеовизантиски пари од С. Секулица – Кратовско,” *Macedonia Acta Archaeologica* 11 (1990): 199–213; Ј. Кондијанов, “Прилог за упадот на Кутригурите на територијата на Илирик во 540 година,” *Македонски Нумизматички Гласник* 1 (1994): 75–83. Во 548 година Словените го преминале Дунав и слободно пустошеле низ цел Илирик, сè до Епидамнос (Дирахион) на југ, притоа убивајќи и поробувајќи сè што им се нашло на пат. Овој напад одел по линија Наисус, Улпијана, Скодра, Дирахион (И. Микулчиќ, “Варвари во Македонија во доцната антика,” *Годишен зборник на Филозофскиот факултет, Скопје* 22 (48) (1995), 251). После заземањето на многу тврдини кои стоеле речиси небранети, а кои во минатото важеле за места со цврста одбрана, слободно продолжиле да лутаат и да трагаат по тоа што им е желба. Ситуацијата била таква што воените заповедници со војска од 15 000 луѓе само ги следеле и ги набљудувале, без притоа да имаат храброст да преземат било што (Procopius, *History of wars vol. IV, books VI (continued) and VII*, (Loeb Classical Library, translated by H. B. Dewing), London 1962, VII. xxix. 1-2, стр. 399). Ова е најраното сведоштво за освојување на тврдини од страна на Словените (S. Vryonis, “The evolution of Slavic society and the Slavic invasions in Greece,” *Hesperia* 50, no. 4 (1981), 386). Две години подоцна, поточно во 549/550 година, група од 3000 Словени повторно го преминала Дунав и без никакви пречки се упатила накај реката Хеброс (ден. Марица). Таму се поделиле во две помали групи и во два наврата ги победиле источноримските војски, после што се впуштиле во ограбување и пустошење на Тракија и Илирик, каде со опсада освоиле многу тврдини (Procopius, *History of wars vol. V, books VII (continued) and VIII*, (Loeb Classical Library, translated by H. B. Dewing), London 1962, VII cont. xxxviii. 1-9, стр. 21, 23). Тие не користеле опсадни справи, туку преку напад со стрели ги одвлекувале бранителите од бедемите и врз нив поставувале скали. Во други случаи

Подолгиот престој, па дури и трајното населување на високите, добро бранети позиции, во новонастанатите услови станува нужност, а не избор, пред сè, од безбедносен и егзистенцијален аспект. Тука секако треба да се имаат во предвид капацитетите на тие утврдени населби со оглед на ограничениот простор за населување, фактор што се решавал преку зголемување на нивниот број и зголемување на просторот бранет со фортификација. Во услови кога никој, па дури ни државата не била во можност да обезбеди и финансира војска и одржување на фортификациониот систем, сè се сведува на самоодржување и преживување преку локална организација на одбраната и производството.

Во целиот овој контекст, необјасливо е зошто Јустинијан не организирал решителни и конечни офанзивни воени интервенции за дефинитивно елиминирање на експанзијата на Аварите, Словените и останатите племенски групации на Балканскиот Полуостров. Промислените обемни фортификациони градежни активности комплетно го отфрлаат сомнежот околку разбирањето и свесноста на државните органи за размерите на опасноста и непосредната закана од `варварските` напади. Меѓутоа, свртувањето на фокусот кон Запад и Африка, на сметка на ослабувањето на позициите на Исток и на Балканскиот лимес, е една од главните причини за негативниот развој на настаните.⁶¹ Навистина е тешко разбирлива желбата на Јустинијан за обновување на Империјата, особено во време на интензивирање на постојаните напади и зголемувањето на опасноста за продори на Аварите, Словените, Антите и Кутригурите во внатрешноста на префектурата Илирик и диоцезата Тракија. По цена на сериозни материјални загуби и воени ризици, а во момент и по цена на самиот трон, Јустинијан само привремено и до одредена мера успева да го реализира својот мегаломански сон *Renovatio Imperii*. Како резултат на изгубената поддршка и недостатокот од добро обучена и организирана војска, неопходна за одбрана на градовите и останатите населби, тие попуштаат и се освојувани, некои дури и во повеќе наврати.⁶² Заради неспособноста на државата да одговори со адекватна воена

ги намамувале надвор од бедемите, се повлекувале, а потоа ги напаѓале од заседа. Познато е дека Словените честопати се користеле со измами и тактика. (S. Vryonis, "The evolution of Slavic society and the Slavic invasions in Greece," 386). Во 550/551 година Словените повторно упаѓаат на територија на Илирик, со цел, да ја опсадат и освојат Тесалоника и околните населби. Сепак, по информацијата дека во близина на Сердика ги чека војсководачот Герман, за да им го пресече патот и да ја уништи нивната армија, тие скршуваат кон Далмација (Procopius, Wars: VII cont. xl. 4-9, стр. 39, 41). Во тоа време Герман умира, а Словените после поделбата на три групи слободно ја пустошеле Европа и за првпат презимуваат на територија на Балканот (Procopius, Wars: VII cont. xl. 33-34, стр. 49; Микулчиќ 1995, 251). Од 551 година започнуваат континуирани напади на Балканот, а контролата на балканските провинции од страна на државата е само формална.

⁶¹ Повлекувањето на воени трупи од овие две граници и нивното ангажирање на Запад сериозно ги ослабеле византиските позиции на овие два фронта (J. V. A. Fine, *The Early Medieval Balkans - a critical survey from the sixth to the late twelfth century* (University of Michigan Press, 1991), 23).

⁶² „Ниту едно катче од византиската земја не останало неопустошено во тоа време, а многу области биле освојувани по пет, па и по повеќе пати.“ (Procopius, *The Anecdota*, XI. 5-11, стр. 131, 133; Прокопиј Кесариски, Тајната историја, 66).

сила во такви услови, одбранбената стратегија се насочува кон изградба и обнова на многу тврдини, а мирот во провинциите е купуван и со големи количества на злато. Но, бројноста на водачите од кои Јустинијан го купувал мирот, како и нивната ненаситност биле другиот фактор кој придонел кон забрзано празнење на државната каса. Прокопиј ја истакнува колебливоста, ситничавоста и суетата на Јустинијан како главни причини за непреземањето на решителни воени акции.⁶³ Покрај тоа, честопати воените магистрати во Тракија и Илирик добивале забрани од Јустинијан да преземаат воени дејствија против „Хуните“, од причини што сојузот со нив бил за борба против Готите, а и против други непријатели. Затоа варварите слободно ограбувале, поробувале и го одведувале византиското население во заробеништво.⁶⁴ Како последица на тоа локалните селани, понесени од фактот што жените и децата им биле одведени во ропство, започнале самостојно да се организираат заради давање на отпор кон варварите и на своја рака преземале акции со цел враќање на пленот.⁶⁵

Последиците од големите идеи на Јустинијан уште долго ќе ги чувствуваат неговите наследници. Како резултат на погрешната проценка за одржување на мирот и безбедноста во балканските провинции, главно преку силна фортификациона градежна дејност, додека главнината од војската војувала во Северна Африка и на Апенинскиот Полуостров, доаѓа до континуирано присуство и евентуално трајно населување на туѓа популација на византиска територија. Дури и како што самиот Острогорски забележува, воените кампањи во Африка, Италија и Шпанија, економски и демографски само дополнително ја истрошиле Империјата и додека византиската војска славела големи победи на запад, централните покраини биле целосно опустошени. Состојбата и незадоволството кај населението дополнително ја влошило зголемувањето на даноците од страна на Јустинијан, поради неможноста од финансиско покривање на целокупните државни трошоци. Наследниците на Јустинијан добиле исклучително тешка задача во административно, економско и воено консолидирање на државата. Со цел, да се намали кризата предизвикана од истрошеноста на државата на финансиски и воен план, Тибериј II Константин (574-582 год.) ги намалува сите даноци во текот на цела една година. Неговиот наследник Маврикиј (582-602 год.) ја намалил платата на војската за четвртина, а неможноста за регрутирање на војска од Илирик и Исаурија била решена со регрути од Ерменија.⁶⁶ Привременото закрепнување и манифестирањето на моќ преку преземањето на

⁶³ Procopius, *The Anecdota*, XVIII. 29-30, стр. 221; Прокопиј Кесариски, *Тајната историја*, 102.

⁶⁴ Ова тврдење на Прокопиј е заснована на повеќето споменувања на Хунски и Словенски платеници во редовите на источноримската војска. Тука би го издвоил ангажирањето на 1600 коњаници, од кои најголем дел биле Хуни, Словени и Анти. Тие биле донесени при големата готска инвазија на Рим во 537 година, со цел да се борат на страната на Велизариј (Procopius, *History of wars vol. III, books V and VI*, (Loeb Classical Library, translated by H. B. Dewing), London 1919, V. xxvii. 1-3, стр. 253).

⁶⁵ Procopius, *The Anecdota*, XXI. 26-29, стр. 253; Прокопиј Кесариски, *Тајната историја*, 114.

⁶⁶ A. Saltzman, "The Plague Pandemic and Slavic Expansion in the 6th-8th Centuries," 241, 255.

решителни офанзивни акции во време на Маврикиј, на крајот се покажале како непродуктивни. Намалениот капацитет за одбрана на границите на балканските провинции е последица на силниот недостаток на обучена професионална војска во големиот број подигнати или обновени тврдини.⁶⁷ Главните центри на моќ на Балаканот, метрополите Тесалоника и Константинопол, станале мета на директни удари како резултат на отсуството на бројно население, способно за организирање на ефикасна одбрана и амортизирање на силата и брзината на варварските продори во внатрешноста на Империјата. Генералниот општествен пад се манифестира и со намалена економска и професионална специјализираност, намалена централизирана контрола, намалени инвестиции во уметноста и архитектурата, намален квантитет и квалитет за пренос на информации, намалено тргување, комплетно намалена координација и сл.⁶⁸

Потребно е да се нагласи дека не можеме да бидеме сигурни дали по некоја чиста случајност или според некои одредени пишани правила, во рановизантискиот период во повеќе аспекти од дејствувањето на државата се насетуваат модели на однесување многу слични со тие од времето на Римската Империја. Така на пример, во време на Антонините, во услови на силен демографски пад како последица на чумата е допуштено населување на популација од териториите преку реката Дунав.⁶⁹ Заради тоа, не можеме едноставно да ја отфлиме идејата за свесно допуштање на населувањето и промена на политиката во периодот после појавувањето и ширењето на чумата и притисокот од Сасанидите на исток.⁷⁰ Дополнително, покрај постоењето на капацитет за преземање на ефективни офанзивни мерки со цел спречување на доселувањето, истите отсуствуваат дури и во услови на значително намалување на фортификационата активност после

⁶⁷ Во северозападниот дел на Балканскиот Полуостров или територијата на денешна Словенија, проблем со недостаток од војници се појавил порано, уште на крајот на IV век (P. Petru, "Poznoantična poselitev Slovenije [Late Roman settlement in Slovenia]," *Arheološki Vestnik* XXIX (1978), 366).

⁶⁸ A. Arjava, "The mistery cloud of 536 CE in the Mediterranean sources," 75, забелешка 13.

⁶⁹ Во периодот после чумата на Антонините, во Дакија, Панонија, Мезија, Германија и Италија биле населени неколку групи на племиња, кои секако ја потполниле демографската празнина и дури почнале да учествуваат како помошни одреди во римската војска (Cassius Dio, *Dio's Roman History vol. IX* во *Loeb Classical Library, No. 177* (translated on English by E. Cary), London/Cambridge 1955, Dio, 71. 11. 4, стр.15).

⁷⁰ Под понижувачки услови за Византија, а меѓу другото и плаќање на годишен надомест на персискиот крал Хорзој I, во 532 година, Јустинијан склучува т.н. договор за „вечен мир“. На овој начин тој ослободил дел од високо оспособената и искусна војска која постојано била ангажирана на исток, а му била неопходна за претстојните воени кампањи на запад. Договорот за мир е прекршен од страна на Хорзој во 540 година, при што Антиох е разурнат, а Персијците стигнале се до морето. Примирјето со зголемување на надоместокот е купено на уште пет години. Дополнително е продолжувано во уште два наврати (Г. Острогорски, *Историја на Византија*, 95-96). Заради одбивањето на плаќање годишен надомест од страна на Византија, во 568 година повторно избиле жестоки борби со Сасанидите околу Ерменија (Евагрије, *Црковна историја*, во *Византиски извори за историју народа Југославије том I* (превод и коментари на српски јазик на Б. Крекић), Београд 1955, 100; Г. Острогорски, *Историја на Византија*, 105-106).

средината на VI век.⁷¹ Заради сето ова, како и заради фактот што околу 630 година на повик на императорот Ираклиј во Западен и Централен Балкан се населуваат Хрвати и Срби,⁷² веројатна е идејата за допуштено населување на популација од егзогено потекло. Покрај изразената немоќ, како непосредни причини за вакво свесно отстапување на простор за доселување е фактот што за нормално функционирање на државата (економијата, администрирањето на териториите и регрутирањето на војска) е неопходен висок демографски потенцијал.⁷³ Од друга страна, пак, според оптимистичкиот модел за смртност од чумата и намалувањето на бројот на репродуктивно способно население, вистинските последици од епидемијата се чувствувале дури во последната деценија од VI-от век.⁷⁴ Реалната слика за демографската состојба на Балканот се добива ако се имаат во предвид постојаните судири и крвопролевање, проследени со континуирани демографски поместувања на автохтоното и алохтоното население во повеќе насоки.⁷⁵ Периодот кој следува е проследен со постепено трајно населување на

⁷¹ Тука се мисли на воениот капацитет на државата при поведувањето на пресудната балканска кампања која резултира со окончување и крај на Готските војни. Во 552 година, повеќенаменска војска поделена во повеќе различни воени единици, на чело со евнухот Нарзес отпочнува решавачка кампања против Остроготите. На патот, Нарзес одредено време поминал во Филипопол, бидејќи група Хуни во тоа време почнале ограбувачки поход и му го пресекле патот. Откако Хуните се поделиле и дел тргнал кон Тесалоника, а дел кон Константинопол, Нарзес продолжил со походот (Procopius, Wars: VIII. xxi. 4-7, стр. 273; VIII. xxi. 18-22; VIII. xxii. 1, стр. 277). Не е јасно дали вкупната армија од преку 20 000 (според некои до 30 000) војници колку што пристигнале на остроготската територија, во толкав број тргнала од Константинопол или, пак, на главнината од искусна, обучена елитна армија се приклучиле регрути во текот на патувањето. Ова го нагласуваме од причини што оваа информација е од исклучително значење за демографскиот и економскиот капацитет на балканските провинции, неопходни за издржување и/или формирање на оваа војска. Тука треба да се напомене информацијата кај повеќето автори за пристигнувањето на Нарзес во земјата на Остроготите уште 551 година, што е секако збунувачки, пред сè заради тоа што во 551 година повеќе генерали, меѓу кои Јован и Нарзес, се судираат со Словени кај Хадријанопол, а веднаш потоа, Јован е во Салона, со цел, да навлезе на остроготска територија. Во тој момент добива наредба да го почека Нарзес на кого, пак, Хуни му го отежнуваат патот, па привремено престојувал во Филипопол. Сето тоа, како и заради фактот што и самиот Прокопиј споменува дека настаните околу Филипопол се случиле после завршувањето на шеснаесеттата година од Готската војна, на ова место, походот на Нарзес го ставаме во 552 година. После неколкуте порази на Велизариј и после неколкуте извојувани победи од страна на византиската војска предводена од Нарзес и потпомогната од хунски, ломбардски и херулски платеници (Procopius, Wars: VIII. xxxi. 1-10, стр. 369, 371), во 553 година е ставен крај на остроготското владеење, а последните готски банди биле елиминирани до 561 година (M. P. S. Gómez, "The Byzantine Balkan path in the Gothic campaigns of 536 and 551," in *Proceedings of the International Symposium Macedonia and the Balkans in the Byzantine Commonwealth*, ed. Mitko Panov (presented at the Days of Justinian I, Skopje: Euro-Balkan University, 2014), 34).

⁷² Г. Острогорски, *Историја на Византија*, 135-136 и заб. 43.

⁷³ A. Soltysiak, "The Plague Pandemic and Slavic Expansion in the 6th-8th Centuries," 341, 361.

⁷⁴ Види забелешка 52 во текстот.

⁷⁵ Од бројните сведоштва би издвоил едно, според кое заради тешката ситуација во државата предизвикана од неправедното владеење на Јустинијан, многу луѓе бегале не само кај 'варварите' туку и кај Византијците кои живееле далеку, како и дека во секоја земја и во секој град имало многу бегалци (Procopius, The Anecdota, XI, 38-39, стр. 143; Прокопиј Кесариски, Тајната историја, 69).

Словените и останатите заедници, кои ја пополнуваат демографската празнина и слободно ги запоседнуваат земјата и ресурсите.⁷⁶ Според информациите запишани во Миракулите на Св. Димитрија, а во контекст на настаните околу 618 година, се забележува дека процесот на доселување се одвивал паралелно со повлекувањето на дел од автохтоното население. Додека околу градот се наоѓале населби на Словените, тој примал бегалци од Подунавјето, Панонија, Дакија, Дарданија и од останатите провинции и градови (меѓу нив се издвојуваат Наисус и Сердика). На истото место се споменува и дека од заробеништво во градот Тесалоника побегнале мноштво заробеници, кои со себе понеле голем дел од воениот плен на напаѓачите.⁷⁷ Сепак сите немале таква судбина. Голем дел од автохтоното балканско население бил одведен во заробеништво во заддунавските простори, за што сведочи и приказната за миграцијата, т.е. враќањето на Сермесијаните, во периодот помеѓу летото 678 и месец април 681 година.⁷⁸

* * *

Овој труд е прелиминарно согледување на влијанието на дефанзивната политика врз промените во населбинскиот живот и повеќе има за цел да укаже на комплексниот контекст на настани проследени со климатски промени, епидемија на чума и земјотреси.⁷⁹ Несомнено е дека демографските поместувања во услови на целосно намалена безбедност, надополнети со постојан социјален, економски и психофизички стрес кај населението, имаат голем удел во распадот на политичкиот, административниот, економскиот,

⁷⁶ Во северозападниот дел на Балканскиот Полуостров или територијата на денешна Словенија, во V век на `варварите` им се препушта плодната Панонија, богатиот со железо Норик и сите полиња, шуми и пасишта (P. Petru, "Poznoantična poselitev Slovenije [Late Roman settlement in Slovenia]," 367). Развојот на настаните и процесите во рановизантискиот период во останатиот дел од Балканот, свои аналогии и непосредни предвесници има во првите, и на директен удар изложени провинции во неговиот северозападен дел.

⁷⁷ Miracula s. Demetrii II, во *Византиски извори за историју народа Југославије том I* (превод и коментари на српски јазик на Ф. Баришић), Београд 1955, стр. 194-196.

⁷⁸ Miracula S. Demetrii II, 7, ВИН I, 212-213; Е. Манева, "Раносредновековна материјална култура во Македонија," во *МАКЕДОНИЈА милениумски културно-историски факти*, том 3 (Скопје: Медиа Принт Македонија; Универзитет ЕВРО-БАЛКАН, 2013), 1279. Постојењето на заробеници од Балканот во словенската матична територија, северно од Дунав е археолошки потврдено (A. Soltysiak, "The Plague Pandemic and Slavic Expansion in the 6th-8th Centuries," 352).

⁷⁹ Учествувањето и степенот на влијание на некои од овие фактори во целокупниот општествено-историски контекст и амбиент, во современата наука е под притисок на сериозна критика и затоа треба особено внимателно да се земаат во предвид нивните манифестации во поедини региони. Авторот на овој труд се сложува со тоа и го дели мислењето за неопходноста од дополнителни продлабочени истражувања и акрибичен пристап во прилог на расветлување на поедини прашања и процеси во потесни географски рамки. Особено што податоците забележани во пишаните извори, според досегашниот степен на истраженост, многу малку одговараат со материјалните остатоци откривани при археолошките истражувања, посебно со тие кои се во директна релација со масовноста при доселувањето на егзогената популација.

социјалниот и воениот систем. Дефанзивната политика на Јустинијан е само еден од повеќето елементи на комплексниот контекст на моментални услови, од кои дел се новонастанати, а дел се со корени во изминатите векови. Иако не треба да се забораваат и изостават останатите фактори, дефанзивната политика се покажала како погрешна, особено што во 3-тата и 4-тата деценија на VII-от век нема населба со сигурно потврден континуитет на живеење, барем не со чисти и интензивни рановизантиски ранохристијански културни белези.⁸⁰ Византија само формално ја задржала власта над дел од Балканските провинции, преку неколку стратешки упоришта, најчесто распоредени покрај крајбрежјето, на островите и исклучително ретко во внатрешноста. Само во тие места во одредена форма се задржала елитата од урбаната и воена „аристократија“. Новоформираниот лимес далеку на југ, поставен заради одбрана на крајбрежјето од нападите кои доаѓале од внатрешноста на Балканот,⁸¹ како и изгубените околу две третини од вкупната територија, голем дел непосредно после смртта на Јустинијан, само дополнително укажуваат за комплетната дезинтеграција на административниот, даночниот систем, економскиот пад и распадот на воениот систем на Балканот.

Идните проучувања на последиците од Јустинијановата воената политика, како и степенот на нејзиното влијание врз населбинското живеење во останатите делови од Империјата, ќе покажат дали и кои процеси се карактеристични за балканските провинции, а кои се резултат на глобалните социо-економски и културно-историски процеси.⁸² Во анализирањето и проучувањето на проблемите

⁸⁰ Во прилог на ваквата констатација најмногу зборуваат трагите од живеалишта од тип земјанки над доцноримската терма во Скупи (Б. Ристески, “Раносредновековни наоди од Скупи,” *Македонско Наследство*, год. VI, бр. 19 (2002): 71–81), како и изразеното непочитување и десакарлизација на христијанските храмови во Стоби, Скупи и Хераклеја Линкестис. За хронологијата и местата на конкретните девастации види кај (J. R. Wiseman, “The city in Macedonia Secunda,” во *Villes et peuplement dans l’Illyricum protobyzantin, Actes du Colloque de Rome (12-14 mai 1982)*, vol. 77 (Rome: École Française de Rome, 1984), 309, 311-312; Д. Коракевиќ, *Скупи - градска територија* - (Скопје: Музеј на град Скопје, 2002), 129-130, 134; Д. Коракевиќ, “Состојба на археолошките ископувања на античко Скупи,” *Macedonia Acta Archaeologica* 3 (1977), 159; М. Гарашанин и Д. Корачевиќ, “Базиликата II во Скупи,” *Macedonia Acta Archaeologica* 5 (1979), 36; М. Гарашанин и Д. Корачевиќ, “Ископувања во Скупи 1978-1981,” *Macedonia Acta Archaeologica* 7-8 (1987), 82; М. Ончевска Тодоровска, “Новата голема ранохристијанска базилика од Скупи,” 374). За големиот културен и генерален цивилизациски пад во текот на VII-от и VIII-от век најмногу зборуваат промените во материјалната и културата на живеење и погребување, како и хроничниот недостаток од информации за основните елементи за идентификација и анализа на иститие. За најдобар сеопфатен приказ на периодот на територијата на Р. Македонија, а во контекст на поширокиот балакански и поширокиот евро-азиски комплекс види кај Е. Манева, “Раносредновековна материјална култура во Македонија,” 1263–1328.

⁸¹ Е. Манева, “Раносредновековна материјална култура во Македонија,” 1280-1281.

⁸² Градежната активност и одржувањето на градбите во Антиох запира некаде околу 550 година и најверојатно е последица на двата силни земјотреси во третата деценија на VI-от век и персиското освојување во 540-та година. Во истиот период во Атина и Коринт се забележува преполовување на просторот користен за живеење. Кога е во прашање Палестина, мислењата на авторите се спротивставени, што упатува на потребата од дополнителни истражувања (A. Arjava, “The mystery cloud of 536 CE in the Mediterranean sources,” 85-86; A. Soltysiak, “The Plague Pandemic and Slavic Expansion in the 6th-8th Centuries,” 359-360).

поврзани со демографските поместувања, промените во средината на живеењето, исхраната, навиките итн., од исклучително значење се истражувањата на некрополите, антрополошките истражувања и, генерално, сите егзактни физички и биохемиски истражувања врз остеолошкиот материјал. Причина за потребата од овој теоретско-методолошки пристап се гледа во фактот што целокупниот контекст на настани во времето на Јустинијан, далеку ги надминува и границите на самите населби, но и границите на Балканскиот Полуостров.

Интензивната градежна активност, реализирана преку обнова и градење на нови објекти, го надминува и карактерот на фортификационата архитектура како феномен кој не е ексклузивен само за балканските провинции.⁸³ Архитектурата е едно од повеќето обележја на населбинскиот живот и, оттука, само врз нејзина основа не може да се донесуваат конечни заклучоци за комплексните процеси кои го одбележале крајот на антиката. Треба да се има во предвид и фактот дека освен дефанзивната градежна дејност, Византија паралелно применувала и серија други методи за справување со проблемите. Така, покрај директните воени судири, многу активна улога играла дипломатијата и користењето на федерати, лаети или други сојузници. Договорите со другите племенски или општествени организации и групации, чија структура честопати ги надминувала границите на етничкото потекло,⁸⁴ предвидувале дефокусирање на непријателите преку предизвикување на судири и други конфликти. Други мерки се насочени кон промени во даночниот и административниот систем.⁸⁵ За да се потврди продолженото живеење во населбите и функционирањето на државата после крајот на VI-от и првите децении на VII-от век, во услови на драстично намалување, а наместа и комплетно отсуство на емисии и циркулација на монети,⁸⁶ неопходно е да се согледаат и другите хронолошки релевантни репери. Недостатокот на монети во раносредновековниот период, повеќе се поврзува со (не)функционалноста на државниот систем, кој во себе вклучува војска, трговија, економија и централизирано производство и премин кон натурален начин на размена. Во периодот кој следува, стратиграфската слика на населбите, како и садовите (керамички, дрвени или од друг материјал) и останатите предмети со

⁸³ Обемни градежни зафати изведени во времето на Јустинијан и насочени кон инфраструктурата, аквадукти, мостови, канали заради пренасочување на реки, потоа подигањето и обнова на многу сакрални градби, термални комплекси итн. се посведочени широко на целата територија на Империјата.

⁸⁴ Преку оваа констатација може да се протолкува конфузијата во пишаните извори при идентификацијата и етничкото атрибуирање на поедини напади.

⁸⁵ Во Тракија се пристапува кон окрупнување на административните единици и концентрација на воената и цивилната власт во рацете на еден човек. Во Илирик, пак, се применуваат спротивни мерки. Таму се пристапува кон сегментација и дополнително расцепкување на административните и црковните единици и нивните управи (С. Аркадјевич Иванов, “Оборона балканских провинций Византии,” 50).

⁸⁶ Маја Хаџи-Манева, “Нумизматички сведоштва за крајот на VI и VII век,” *Macedonia Acta Archaeologica* 18 (2008): 381–396.

утилитарна, сакрална и фунерарна намена пронајдени во контекст на живеалишта и во некрополите, се најзначајните показатели за културното ниво на населението. Причината за тоа се наоѓа во фактот што дури и во времињата кога целокупниот државен апарат ќе престане да функционира, луѓето и понатаму продолжуваат да користат засолништа, да бараат и произведуваат храна и садови за нејзино чување и приготвување. Живеалиштата и храната се основните човечки егзистенцијални фактори за продолжување на животот дури и во моментите кога ќе престане да функционира најголемиот дел од општествените механизми.

The Defensive Military Policy of Justinian I in the Balkans in the Context of Transformation of the Late Roman and Early Byzantine Settlements

Summary

This preliminary research shows that the consequences of the defensive policy of Justinian seen throughout massive (re)building activity with defensive character (fortification walls, storage's for food, reservoirs for atmospheric or flowing water and drinking water, increased security on land and sea routes, resettlement of people to locations that enabled raising of protection walls and thus more effective defense, accommodation of military units at any fortified place and on the locations where they were reserves of food were stored) is among the key factors that should be considered while analyzing the degenerative changes in the early Byzantine settlements and the general decline of the early Byzantine society on the Balkans. Even more, some of the paper main objectives are to indicate that the detected high scale transformations and adaptations made in the settlements are strongly influenced by the complex historical context, followed by climatic change, plague, and earthquakes. In the modern science, the participation and the degree of influence of some of these factors in the overall socio-historical context are under serious pressure and criticism. Therefore, we should always keep in mind the need for especially cautious approach when analyzing their manifestations in certain regions. Especially because the data recorded in the ancient written sources, with the current level of exploration, is very little suited to the material remains found during archaeological excavations, especially to the finds that are directly related to the hypothesis of mass migration and settling of exogenous population on the Balkans.

The state directed strategy for systematic fortification of many settlements led to the final stage of the development of urban, and the overall settlement life in the Early Byzantine period, causing its complete disintegration and dissolution at the end of the VI and early VII century. It seems that the strategy for defensive actions in the Balkan provinces, in which great part are connected to rising and strengthening of refuges on naturally defended positions, near or away from larger settlements and roads, resulted in a complete disintegration and decay of settlement life at the end of the VI and the beginning of VII century. Most of the intricate processes of settlement transformation

have started in the past had their climax and some even their epilogue in the time of Justinian. Around the middle of the VI century is completed few centuries lasting, mostly state directed process of transformation of settlements. From the middle of the century there is a gradual entering into processes that weaken the role of the state and its power to act in any field, and the main carrier of the transformation are the local communities through their needs and struggle for survival. There is no question that the demographic decline in a fully reduced security, coupled with the constant social, economic and psychological distress, largely contributed to the collapse of the political, administrative, economic, social and military system. Additionally, expressed inefficiency of the defensive system seen through constant need for greater number of professional soldiers to organize the defense, reflect in a series of implications, first of all on internal migration of the local population within the settlements themselves, and after even migration to other better defended locations. Thus, on the territory of Byzantium opens space for mass immigration and eventual permanent settlement of immigrants with exogenous origin. The effects of the demographic movement, complemented by strong depopulation, probably due to the plague in the local population, have a direct impact on all aspects of settlement life: from resources, habitats and other facilities and infrastructure, to the defense, social and political organization, religion and other. If we consider the intensification of attacks in the period after year 539, and especially after the year 551, and the first winter of the Slavs of the Byzantine territory in the same year, we must doubt the efficiency of the strategy for temporary abandonment of the vulnerable areas, for temporary sheltering and residence in well-defended locations and return to the settlement after the end of danger. The longer stay and even permanent settling in high, well-defended settlements become a necessity, and not the choice, above all, because of safety and existential concerns. Also, there should certainly be considered the capacities of those settlements. Since their limited space for residence, a factor resolved by increasing their number and increase the area defended by fortification. In a situation of climate change, depopulation, earthquakes, and constant barbarian raids, no one, not even the state was powerful sufficient and in a position to support and provide an effective social organization. Before the end, everything came down to self-supporting and survival through decentralization and local management of defense and production. In this context, it is inexplicable why Justinian did not organize and decisive final offensive military interventions for a definitive elimination of the expansion of the Avars, Slavs, and other tribal groups in the Balkan Peninsula, in the period when the state still had real capacity for such interventions (the final military campaign of the Gothic Wars). As a result of the wrong decisions, in the maintenance of the peace and security of the Balkan provinces, primarily through strong construction activities with defensive character, the great part of the professional army engages in the wars in North Africa and the Apennine Peninsula. Reasonably extensive construction activities exclude the suspicion around comprehension and awareness of the state authorities for the size of the danger and immediate threat to the `barbarian` attacks. However, the shift of

military focus towards the West and Africa, costing weakening the positions on the East and Balkan limes, is part of the main reasons for the negative development of events. The situation of discontent among the population were aggravated by the tax increase of Justinian, due to the inability of financial coverage of overall public expenditure. As a consequence of lost support and the lack of well-trained mobile and organized army needed to block the attacks and defend the settlements, they are sucked, burnt and razed, some even several times. The main centers of power on the Balkans, the metropolises Thessalonica and Constantinople became a target of direct assault because of the inability of the state to respond with adequate military force in such conditions and the absence of numerous populations, capable of organizing an effective defensive force and deprecate the speed of barbarian invasions. The grand idea for *Renovatio Imperii* had profound long-lasting consequences for the successors of Justinian. It seems that they had an extremely difficult task in administrative, economic and military consolidation of the Empire. Widespread societal decline manifests by reduced economic and professional specialization, less centralized control, decreased investment in art and architecture, a reduced quantity and quality of information transmission, reduced trading, reduced coordination and so on. Although one should not forget the rest of primarily natural factors, defensive policy proved wrong, especially because in the 3rd and 4th decade of VII century there are almost none settlements will certainly confirmed continuous life, not with clean and intense early Byzantine and early Christian cultural features. Byzantium only formally retained authority over part of the Balkan provinces, primarily through numerous strategic strongholds, mostly located offshore, on the islands and extremely rare inland. Only in those places in some form retained the urban elite and the military "aristocracy". Newly established limes far south, placed to defend the coast from attacks coming from inside the Balkans, and the loss of about two-thirds of the territory, most of which immediately after the death of Justinian, indicate the complete disintegration of the administrative, tax system, the economic downturn and the collapse of the military system in the Balkans. Lack of coins in the early medieval period is more associated with (not) functionality of the state system, which includes military, trade, economy and centralized production. Future studies of the consequences of Justinian military policy, and the extent of its impact on settlement life in other parts of the Empire, will show whether and which processes are characteristic of Balkan provinces, and which are a result of more complex and global socio-economic, cultural and historical processes. The need for deeper theoretical-methodological approach in the research of cemeteries, anthropological research and generally use of all the exact physical and biochemical research on osteological material is found in the fact that the overall context of events during the rule of Justinian, far exceeds the boundaries of the settlements themselves and borders of the Balkan Peninsula. The intense construction activity realized through the restoration and building of new facilities exceeds fortification character of architecture as a phenomenon not exclusive only to the Balkan states. When considering problems connected with the complex processes that marked

the end of antiquity we cannot fully rely just on architecture as one of the crucial settlement life features and especially not in conditions when the state used various other methods of dealing with the problems. In the future, the stratigraphy of the settlements, dwellings and utilitarian, sacret and funeral objects should be used as the best evidence for answering questions about the continuity of settlement life in the VII century. The reason for this resides in the fact that in time when the entire state system would cease to function, people would continue to use shelters, to seek and produce food and produce vessels for storing and preparing food. Habitation and food are basic human existential factors for prolonging life, even in the moments when most social mechanisms cease to function.